

Patriotisme i mil·lenarisme al segle XVI

per Eulàlia Duran

Parlar de patriotisme al segle XVI és evidentment un anacronisme si li volem donar el significat actual. Per començar el mot *patriotisme* no apareix fins al segle XVIII. Tanmateix el sentiment d'amor a les coses pròpies, terra, institucions, llengua etc. és un sentiment ben natural i potser el que cal és identificar la manera o les maneres com aquest sentiment s'expressava. I tenir en compte, també, que la terminologia patriòtica és sovint ambigua, de sentit divers segons les persones, i canviant en el temps. Intentaré primer precisar aquesta ambigüïtat i evolució a partir de la terminologia política més habitual —pàtria, nació, terra, privilegi, llibertat— i resseguir els sentiments patriòtics a partir, principalment, dels textos historiogràfics i, després, descobrir aquests sentiments sota un altre tipus de terminologia, l'apocalíptica.

I. PATRIOTISME

L'ambigüïtat terminològica

Al segle XVI la paraula *pàtria* en el sentit clàssic de terra natal, de terra dels avantpassats, dels pares, tendí a fer-se extensiva a un territori més ampli, a una comunitat política. Així, per exemple, si per al canonge barceloní Jeroni Pau Barcelona era la seva pàtria¹ i, per als tortosins, la pàtria era Tortosa,² el terme també tendí a ampliar el seu abast i a ser aplicat a Catalunya en general. Efectivament, Catalunya, per exemple, podia ser considerada com la «pàtria antiga» dels valencians, perquè d'allí provenien els seus avantpassats;³ igualment,

1. Jeroni PAU, *Obres*, ed. per M. Àngela Vilallonga (Barcelona, Curial, 1986), i, p. 295, parla de Barcelona com de «*patrium solum*», i a la p. 344 «*sed nescio quo me pacto urbis magnitudo a patria ad se reuocauit*».

2. Així ho cridaven les confraries de la ciutat «a veus plenes» arran de la fàbrica de l'açut: «Ara serà franca y prosperada la *pàtria*!» Cristòfor DESPUIG, *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició i estudi a cura d'Eulàlia DURAN (Universitat de Barcelona/Curial Edicions Catalanes, 1981), foli 102.

3. «La nostra *pàtria antiga* [...] que los valencians de assí de Cattalunya són eixits y los linatges que de assí no tenen lo principi no-ls tenim per tan bons...» Cristòfor DESPUIG, *op. cit.*, foli 7v.

podien ser tinguts com a «valencians» en el sentit ampli del regne de València, tant el poeta de Gandia Ausiàs Marc,⁴ com els Borja de Xàtiva⁵ o sant Vicent Ferrer de la ciutat de València.⁶

El terme *nació*, per la seva banda, té encara el sentit tradicional lingüístic que designa els qui parlen una mateixa llengua, independentment de la pàtria on havien nascut. Per això consideraven que «valencians» com Ausiàs Marc, els Borja o sant Vicent Ferrer pertanyien a la «nació catalana», perquè formaven part de la zona de la Corona d'Aragó de parla catalana. Aquest és el sentit que li dona Despuig quan acusa els historiadors que titllen d'infidelitat els catalans que es rebel·laren contra Joan II: «han escrit en ofensa de la *nació catalana*» i han intentat «infamar aquesta *nació*»,⁷ oblidant que és «una tan *fidelíssima nació*»,⁸ o quan afirma que escriu «en glòria y honra de la Corona d'Aragó i singularment de la *nació catalana*».⁹ Però no sempre té aquest significat, ja que també iuxtaposa el terme «nació catalana» als de «nació valenciana» i «nació aragonesa»: «Ella és una gentil nació, la cathalana, valerosa e molt sàvia, si bé per avui se està arrimada, com ho està la aragonesa y valenciana.»¹⁰ En aquest cas s'estableix una confusió entre «pàtria» i «nació». És a dir que els dos termes tendeixen a adquirir connotacions polítiques, territorials, sobretot a partir de la segona meitat del segle XV en un procés paral·lel que els porta, a vegades, a confondre's.

Aquest sentit de pertinença territorial i política que adquireixen els termes de pàtria i nació pot fer-se extensiu, també, a uns conceptes cívics, de regust clàssic, més o menys equivalents: el *bé comú*, la cosa pública, la *res publica* o *república*, la *província*,¹¹ que posen l'èmfasi en les institucions i en tot el sistema legal que les regeix: els seus *privilegis* (constitucions, furs) o les seves «llibertats» i, al cim, la monarquia, sense la qual aquests privilegis o llibertats no existirien.

La pàtria sol ser, a més, objecte d'amor, de defensa, de sacrifici. Si bé l'antic concepte clàssic que considerava els qui morien per la pàtria com uns herois

4. En l'edició valenciana de les *Obres* d'Ausiàs Marc del 1539, el poeta de Gandia era qualificat pel seu editor i traductor Baltasar de Romaní de «*cavallero valenciano de nación catalán*»: Martí de RIQUER, *Traducciones castellanas de Ausias March en la Edad de Oro* (Barcelona 1946), p. XIII.

5. El canonge barceloní Francesc Tarafa deia, per exemple, del papa Calixt III, de la família dels Borja xatvins: «*Natione cathalanus, patria valentinus*»; Francesc TARAFA, *De origine ac rebus gestis Regum Hispaniae, multarum rerum cognitione referunt* (Anvers 1553).

6. *Ibidem*, p. 186. «*Vincentius cathalanus, Valentiae oriundus.*»

7. Cristòfor DESPUIG, *op. cit.*, foli 3. Aquest llenguatge era habitual en la literatura oficial durant la Guerra. Vegeu Jaume SOBREQÜES, pròleg a l'estudi de Manuel J. PELÀEZ, *Catalunya després de la guerra civil del segle XV* (Barcelona, Curial, 1981), ps. IX-XVI.

8. Cristòfor DESPUIG, *op. cit.*, foli 29. L'acusació d'infidelitat feta als catalans fou, des del darrer terç del segle XV, un *leit motiv* esgrimit en cada crisi. Cal tenir present que al bàndol antirealista s'hi sumaren els menorquins i part dels valencians.

9. Cristòfor DESPUIG, *op. cit.*, foli 2. Recordem que un dels personatges que dialoguen en els seus *Col·loquis* era valencià.

10. Cristòfor DESPUIG, *op. cit.*, foli 22v. Vegeu altres citacions semblants a la introducció de l'*op. cit.*, ps. 35-38.

11. Per exemple, Cristòfor DESPUIG: «quina *província* espanyola per mar i per terra ha fet millor mostra de si que aquesta qu'és vuy la Corona d'Aragó?» (foli 31) o bé quan es queixa que «la major part dels castellans gosen dir públicament que *aquesta nostra província* no és Espanya» etc. Eulàlia DURAN, *Introducció* a l'edició dels *Col·loquis*, *op. cit.*, p. 35.

deïficats s'havia afeblit —a causa, en bona part, de la posició de l'Església catòlica a favor de l'únic amor a Déu—, no per això havia estat totalment oblidat —gràcies a textos ben coneguts a l'època com els *Fets memorables* de Valeri Màxim, la *Ciutat de Déu* de sant Agustí o el *De regimine principum* d'Egidi Romà, que aportaven prou exemples de sacrifici per la pàtria.¹² Al final del segle XV, tanmateix, morir per la pàtria era només un deure acceptat en cas de necessitat imperiosa. La constitució *Princeps Namque* havia d'obligar els súbdits a defensar-la en cas d'invasió. Només en circumstàncies molt especials podia reaparèixer la vella màxima d'Horaci: «*Dulce et decorum est pro patria mori.*»¹³

El canonge valencià Pere Antoni Beuter acceptà fer el 1538 el *Sermó de la Conquesta* (que commemorava anualment l'entrada a la ciutat del rei Jaume I) «per lo que devia a la pàtria», i «perquè sé quant és gran la obligació que-s té a l'amor de la pàtria».¹⁴ Igualment, Joan Binimelis, en dedicar la seva *Història del regne de Mallorca* als jurats de Mallorca, reconeix que «entre altres obligacions que tenim los hòmens, una y no de las menors, és la que tenim a nostra pàtria... y arriba a tant este amor y obligatió, que si se offerex, estam obligats a perdre sa vida per ella».¹⁵

En els prolegòmens a la *Crònica* de Jeroni Pujades, als primers anys del segle XVII, Joan Gaspar de Prat expressa aquest sentiment en un sonet laudatori:

«Accepta, Cathalunya, pàtria cara
lo zel y amor, ab grat de aquesta Història.»

Tanmateix, totes aquestes expressions d'amor a la pàtria tenen una base retòrica evident i repeteixen màximes ja conegudes. Per això potser caldria resseguir un altre camí més segur, fixant-nos no tant en el que deien, sinó, més aviat, en el que «feien».

La construcció d'un passat propi

Tot patriotisme requereix una sèrie de factors: un passat propi, diferenciat, uns punts de referència acceptats, uns símbols. Els textos historiogràfics, determinats sermons, o fins i tot discursos acadèmics, són la font idònia per a resseguir la manera com algunes fites del passat van adquirint un significat especial i ajuden a formar un corpus coherent; en definitiva un corpus patriòtic amb el qual la col·lectivitat se sent identificada. Aquest procés respon a necessitats diverses i a circumstàncies concretes. Sovint aquestes es concreten en la necessitat de defensar-se contra els atacs foranis i de proporcionar a la pròpia col·lecti-

12. Colette BEAUNE, *Naissance de la nation France* (París, Éditions Gallimard, 1985), ps. 324-428.

13. Horaci, III, 2, 13.

14. Pere Antoni BEUTER, *Primera part de la història de València que tracta de les Antiquitats de Spanya y fundació de València ab tot lo discurs fins al temps que lo ínclit rey D. Jaume primer la conquistà* (València 1538), epístola introductòria, p. 36.

15. BNM, Ms. 18394, *Còpia de la història y siti de Mallorca, de la població y cosas differents a ella pertanyents, com també de illes adjacents. Composta per... 1595*, foli 1.

vitat un prestigi igual o superior al de les altres, en un combat generalitzat d'emulació entre unes i altres. Es tracta d'un joc predominantment polític i cal tenir present, d'entrada, que ens movem en el terreny dels sentiments col·lectius més que no pas en el de les realitats objectives. Hi ajudava, d'altra banda, el caràcter laic i patriòtic que l'humanisme havia atorgat a la història.

Són fonamentalment els «historiadors», doncs, els forjadors del teixit patriòtic de les naixents nacions europees. En el cas català, també se sumaren a aquest procés. Sota aquest prisma podrem entendre la importància donada en les històries generals als orígens, en el nostre cas, als orígens bíblics (que remunten a Noè i al seu nét, Túbal) i clàssics (Hèrcules). Una temàtica erudita ordida per les nacions europees per contrarestar l'epítet de *bàrbares* amb què humanistes italians les obsequiaven. Per això els primers reis havien de ser civilitzats i savis. Orígens sagrats que convertien la història particular en una altra «història sagrada». D'aquest olimp particular potser el qui sobrevisqué més temps fou Hèrcules, lligat a la fundació de Barcelona.¹⁶ La dominació romana donava prestigi a Roma, però no als territoris dominats; per això els esforços per demostrar les grans aportacions catalanes a la cultura llatina tingueren poc èxit. Les altres nacions europees cercaren la pròpia identitat en els pobles germànics, i, en el nostre cas, en els gots. Això explica la insistència a demostrar que la primera capital dels gots fou Barcelona i que Catalunya era pròpiament la terra dels gots, és a dir Gotolàndia. Aquesta idea arribà a quallar fins al punt que fou proposat seriosament d'anomenar Catalunya «Gotolàndia» i els catalans «gotolans»¹⁷ i això per fer cara, també, a l'apropiació que els historiadors castellans s'havien fet dels gots.

De tota manera, el període més interessant per donar consistència «nacional» fou el dels orígens cristians conquerits contra els musulmans. No és que no fos tractat abans, el que passa és que ara se li donà una coherència general que abans no tenia, dividida en tres etapes fonamentals, presidides respectivament per Guifré el Pelós i Otger Cataló per a la Catalunya Vella, per Ramon Berenguer IV per a la Nova, i per Jaume I per als nous regnes de València i de Mallorca. Els tres protagonistes foren adornats amb totes les qualitats i revestits de santedat gràcies a llegendes adequades a aquesta finalitat.

Inicialment, Guifré representava l'origen de la casa comtal i després reial catalana i l'origen de la independència catalana respecte a l'imperi franc. L'historiador valencià Pere Antoni Beuter li atribuï la llegenda de les Quatre Barres, el símbol català per antonomàsia. Un altra llegenda difosa també el segle XVI el lligà al santuari més representatiu, Montserrat. La seva figura fou desdoblada en una altra de llegendària, Otger Cataló, que explicava l'origen dels noms de Catalunya i catalans: dinastia, santuari, escut, llengua i territori independent: els ingredients essencials ja hi eren.

El segon pas havia de donar raó de la incorporació de la Catalunya Nova sota el comte Ramon Berenguer IV. Diverses llegendes magnificaren la conquesta de Tortosa i Lleida, i el comte, de manera més imprecisa, també rebé una certa aurèola de santedat.

16. Ll. NICOLAU I D'OLWER, *Mitologia barcelonina*, discurs llegit a la sessió inaugural del curs acadèmic de 1933-1934, el dia 26 de febrer de 1934.

17. Aquesta terminologia fou utilitzada fins a la Renaixença, al segle XIX.

El pas definitiu, però, fou el de l'entrada a la cristiandat dels nous regnes de València i de Mallorca sota el rei Jaume I, el rei català per excel·lència, el forjador de la «nació catalana». La seva figura ha estat sempre un referent col·lectiu, però ho ha estat sobretot per als dos nous territoris. Anualment s'ha celebrat des del segle XIII el dia de l'entrada del rei a les dues ciutats de València i de Mallorca amb processó, exposició de relíquies i sermó, el *Sermó de la Conquesta*, un sermó patriòtic per excel·lència, fet sempre en català, i que ha mantingut popularment viu el record del rei. Sermons, a més, que donaren lloc a les primeres històries particulars de València (Pere Antoni Beuter) i de Mallorca (Joan Binimelis). No cal dir que Jaume I tingué el cel al seu favor sota el patronatge de sant Jordi; se li atribuï, amb poc èxit, la santedat, i se li adjudicà (erròniament) el símbol reial per antonomàsia: el rat penat, ple de significacions escatològiques, cridat a tenir un gran ressò polític i adoptat posteriorment amb profusió en els escuts municipals de les poblacions de jurisdicció reial.¹⁸

A aquest conjunt de mites i símbols que donaven un sentit al propi passat cal afegir-ne un d'igualment essencial: el de la llengua. La seva vinculació amb la pàtria és un fet nou i potser minoritari al segle XVI. Però tenim constància de la seva existència. Una vegada més és Cristòfor Despuig, el 1557, qui aporta l'expressió més clara que lliga l'essència de la pàtria amb la llengua que hi és parlada, en condemnar durament l'adopció que s'ha iniciat entre els barcelonins — s'entén de les classes altes— de parlar en castellà, «perquè de assò se pot seguir que poch a poch se lleve de rael la (llengua) de la *pàtria* i així pareixeria ser per los castellans conquistada».

No és l'única. La llengua pot arribar a definir la pròpia pàtria en el pròleg de l'edició valenciana de l'obra de Jaume Roig del 1531:

«Criat en la pàtria que-s diu llimosina,
no vol aquest llibre mudar son llenguatge.»¹⁹

O pot esdevenir l'aliment essencial de la pàtria, imatge aquesta que rebrotaria amb força a partir de la Renaixença al segle XIX. És el cas, el 1561, de l'epítola proemial d'Onofre Almudèver a l'edició del *Spill* de Jaume Roig quan el zel i l'amor de la llengua materna, acompanyats de la raó, impregnen l'autor i en ell tots els valencians: «Si no fossen ingrats a la *llet* (la llengua) que haveu mamat, y a la *pàtria* hon sou nats, no dormirieu ab tant gran descuit.»²⁰

18. Més informació a E. DURAN, *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans*, discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1991-1992 de l'IEC (Barcelona 1991). A.I. ALOMAR, *Les armes mítiques de Jaume I* (Palma 1994).

19. Pàtria llimosina: el mot *llemosí* adquireix vers la dècada dels anys 1520-1530 una nova accepció, la de llengua catalana antiga, unitària i en contraposició de les llengües catalana, valenciana, mallorquina i rossellonesa que van agafant cos al llarg del segle XVI. J.M. NADAL, «*Usar de llenguatge artificios*» en *el segle XVI: ideologia lingüística i llengua literària*, «Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes» (Roma, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982), ps. 89-125; August RAFANELL, *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català* (Vic, EUMO, 1991), p. 47 aporta el text del poema que atribueix a Onofre Almudèver.

20. Jaume ROIG, *Llibre de les dones, més verament dit de Consells* (València 1561), edició a cura d'Onofre Almudèver.

La resposta a la necessitat de prestigiar la llengua catalana, en el sentit humanístic, fou la de considerar-la com a gairebé sagrada per la seva similitud amb la llengua sagrada per excel·lència, l'hebreu (considerada la més atànada a la perduda llengua única universal anterior a Babel), i amb les llengües més prestigioses, el grec i el llatí. Aquest punt fou ocasió de diversos enfrontaments dialèctics entre els defensors de les diferents llengües europees que cercaven igualment el màxim de parentiu amb les llengües esmentades. En el cas català disposem, per exemple, d'un extens tractat sobre el tema de l'historiador valencià Rafael Martí de Viciana²¹ i del *Sermó de Jaume II* del barceloní Onofre Manescal.²²

Un passat polític i una llengua, propis i prestigiosos. També uns clàssics propis. Aquesta fou una de les finalitats de l'impuls editorial per publicar-los: Ramon Llull, Francesc Eiximenis, Ausiàs Marc, Jaume Roig, presentats com a models autòctons a imitar, i amb la categoria suficient per a poder rivalitzar amb els estrangers més prestigiosos com, per exemple, Petrarca.²³

Aquest amor i aquestes lloances reflectien un tipus de *patriotisme cultural*, ja que rivalitzaven amb escrits paral·lels produïts per altres estats, sobretot veïns: d'aquí la defensa de la pròpia tradició literària i cultural enfront de l'Itàlia humanista; o la polèmica contra els historiadors castellans que silenciaven o tergiversaven les gestes dels reis catalans, reiteradament esgrimida per Cristòfor Despuig,²⁴ o les llargues planes dedicades als orígens gloriosament bíblics de la població catalana, orígens que podien rivalitzar amb els orígens troians de la Gàl·lia o d'Itàlia.²⁵ Existia, però, també un altre tipus de patriotisme, més encarnat en la realitat, el patriotisme institucional.

El patriotisme institucional

Els sentiments vistos fins ara que podem considerar patriòtics reflecteixen en la seva confusió, evolució i politització, una realitat política canviant sobretot quan es consolida la fragmentació política en el si de la Corona d'Aragó. Aquesta fragmentació era dibuixada ja des del segle XIII amb la constitució de regnes autònoms només cohesionats per la figura del rei. A partir del darrer terç del segle XV, es veié agreujada pels canvis soferts per les institucions reials: la monarquia havia deixat de ser exclusiva de la Corona d'Aragó i, per tant, un factor bàsic de cohesió; el Consell d'Aragó que havia substituït l'antiga cancelleria reial reflectia en el seu si la diversitat d'estats i no podia substituir, per tant, la monarquia cohesionadora; la consolidació de la institució de les lloctinences

21. *Alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana* (València 1574).

22. *Sermó vulgarment anomenat del sereníssimo senyor don Jaume Segon* (Barcelona 1602).

23. Eulàlia DURAN, *La defensa de la pròpia tradició enfront d'Itàlia al segle XVI*, «Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura», III (Publicacions de l'Abadia de Montserrat), ps. 241-265.

24. Eulàlia DURAN, *Introducció a l'edició dels Col·loquis de Cristòfor DESPUIG*. Pep SOLERVICENS i BO, *Els països catalans i Espanya: ser o no ser* (València, Tres i Quatre, 1988).

25. Ernst ROBERT CURTIUS, *Literatura europea y Edad Media Latina* (Fondo de Cultura Económica, 1989), ps. 235-241, defineix aquests combats històrics amb el terme «*Überbietung*», 'sobrepujament'. Eulàlia DURAN, *Introducció a l'edició dels Col·loquis, op. cit.*, ps. 28-30.

generals per a cada un dels regnes potencià encara més aquesta fragmentació, així com també les diferents monedes (la barcelonina, la valenciana, la mallorquina, la jaquesa). Aquest nou estat de coses portà a un tipus de patriotisme igualment més fragmentat i lligat estretament a les institucions i a les lleis pròpies de cada regne.

Més que mai, la figura del monarca continuava essent necessària en l'engratge polític. L'amor a les pròpies institucions, a les pròpies lleis no podia existir sense l'amor a la monarquia que les feia possibles, perquè les lleis eren producte de consens, a les corts generals de cada regne, entre el monarca i els representants dels tres braços que representaven aleshores la societat amb veu i vot. També per això mateix, el monarca estava subjecte a les lleis aprovades. Per tant, la fidelitat del rei envers el seu territori —és a dir a les seves institucions i privilegis— tenia la contrapartida de la *fidelitat* dels súbdits envers la monarquia que continuava sent un dels ressorts político-institucionals bàsics de l'organització de la societat. Fins a tal punt que era fàcil que s'establís una confusió entre la pròpia monarquia i la societat representada en les corts generals. L'estreta vinculació a les pròpies institucions i privilegis i a una monarquia garant d'aquests produeix un tipus de patriotisme alhora jurídic i territorial, a vegades antagònic, que en podríem dir *patriotisme institucional*.²⁶

Ara bé, el monarca, en quant rei de la Corona d'Aragó, i precisament per la seva subjecció als furs i les constitucions dels diversos regnes que la constituïen, es trobava en una situació d'especial feblesa i passà, al llarg del segle XVI, per moments greus d'instabilitat. Aquesta afavorí un major èmfasi en la fidelitat a les pròpies institucions o lleis —llibertats—, és a dir, donà lloc a un «patriotisme institucional antimonàrquic», encara que no qüestionés la monarquia com a institució.²⁷

No es plantejà cap problema quan el rei Ferran el Catòlic deixà de ser exclusivament rei de la Corona d'Aragó. En principi això no afectava en res les altres institucions i, per tant, els estaments representatius de l'àmbit català no tenien per què veure amb mals ulls l'emergència d'aquesta nova Hispània que sintonitzava amb els corrents humanístics i que posava fi a una rivalitat centenària. I la pau —que posava fi a llargues guerres civils— era un bé desitjat per tots.

Però l'accés de Carles a les corones hispàniques i al tron imperial el 1519 provocà, d'entrada, un rebuig a la Corona d'Aragó, en especial als regnes de València i de Mallorca amb la Guerra de les Germanies, que pot ser considerada una revolta social amb connotacions patriòtiques contra el monarca. Podem esmentar alguns punts de fricció: l'absència llunyana de l'emperador que l'involucrava en guerres alienes als interessos catalans tradicionals, l'allunyava del marc Mediterrani —que quedava així desprotegit davant del perill turc— i, sobretot, l'impedia celebrar les corts generals, clau fonamental del règim institucional català.

26. Sobre aquest tipus de patriotisme alhora jurídic i territorial, vegeu el suggerent assaig, centrat al segle XVII de Xavier TORRES, *Paper de discussió*, presentat al Seminari del Departament d'Història Moderna i Contemporània de la UAB el 2 de desembre de 1992.

27. TORRES, *op. cit.*, diferencia també el «dinastisme» del patriotisme «privilegiat», «comunitari» o «de país».

No obstant això, la victòria sobre la rebel·lió agermanada, l'inici d'una política mediterrània contra els turcs (Tunis, Alger...) i el prestigi imperial impulsaren l'acceptació de la integració europea. Al voltant dels anys 1540 començà l'orquestració de lloances a la figura imperial —les Caroleidas— per part de poetes, sobretot valencians, que continuaria amb Felip II sobretot arran de la victòria contra els turcs a Lepant.²⁸

El *desengany* substituï, tanmateix, l'acceptació. Cada vegada eren més freqüents els enfrontaments entre les institucions catalanes i els representants reials: els lloctinents generals. Les discussions es generalitzaren. Rebrotaren, amb fortes connotacions «patriòtiques», vells mites en defensa dels privilegis municipals: Guillem de Vinatea a València, Joan Fiveller a Barcelona. Les institucions més generals (Generalitats, Corts generals), mal respectades pel rei i pels seus representants, promogueren, a partir de la segona meitat del segle XVI, una sèrie d'escrits històrics reivindicatius, igualment «patriòtics», que incorporaven, a més, per primera vegada l'explicació sistemàtica del funcionament d'aquestes institucions.²⁹ Aquesta literatura no seria aliena a la creació de l'estat d'opinió que portaria a la ruptura amb la monarquia a mitjan segle XVII.

Per tant, a la monarquia, per ser acceptada per la societat, li calia un reforçament de la seva imatge, un carisma, un valor afegit que provoqués, arrelés i assegurés la fidelitat a la seva figura i justificés la seva política. Ara parlariem d'assessoria d'imatge i de propaganda política. I no és estrany que els encarregats d'aquest tipus d'operació recorressin a textos profètics favorables a la monarquia al servei de la qual treballaven, fet en certa manera ja habitual des del segle XIV, però que al segle XVI adquirí unes característiques més eficaces. Aquest tipus de propaganda promogué uns sentiments d'adhesió a la monarquia que bé podem considerar també com una expressió de patriotisme institucional monàrquic, però que podia girar-se també, en un moment donat, contra el monarca. Es tracta d'un patriotisme que no reivindica un passat propi, sinó que està al servei del present més rigorós encara que sota una terminologia «profètica», de futur. Tornem a moure'ns en el terreny de l'imaginari.

II. MIL·LENARISME

Una de les fórmules que la monarquia podia utilitzar per reforçar la seva imatge era *la via de la santedat*: alguns reis hi havien accedit. És el cas, al segle XIII, de sant Lluís rei de França, de sant Ferran III rei de Castella, per exemple. Però el reis catalans no tingueren sort en aquest sentit, tot i que ho intentaren: Jaume I no aconseguí ser canonitzat com els seus coetanis. I Carles de Viana, promocionat com a sant, arran de la seva mort, per les institucions antireialis-

28. Eulàlia DURAN, *La historiografia catalana al pas del Renaixement al Barroc: el poema sobre Lepant de Joan Pujol (1573)*. Ponència al V Congrés de l'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venècia, març de 1992), dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barroco* (Pàdua 1994), ps. 271-280.

29. El *Sermó de Jaume II* d'Onofre MANESCAL, predicat el 1597 i publicat el 1602, la *Història de Mallorca* de Joan BINIMELIS (1598), els *Titols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya* d'Andreu BOSC (1628), els *Discursos històrics de Barcelona* de Rafael CERVERA (1633).

tes, no tingué la sort d'una Joana d'Arc, ja que caigué en l'oblit en ser derrotades el 1472 les institucions que el propugnaven.³⁰

L'altra fórmula era *la via profètica*. Durant l'edat mitjana els reis havien recorregut sovint als «profetes» per difondre una imatge sagrada de la dinastia. Aquesta sacralització els servia per accedir al tron si els seus drets eren contractables, mantenir-s'hi, justificar una política d'expansió, en definitiva assegurar-se la fidelitat dels seus súbdits... Només calia vincular-la al teixit dels corrents profètics que circulaven de feia temps, divulgats i adaptats pels comentaristes bíblics. Els textos profètics en qüestió no eren gaires i més aviat curts, però les glosses o comentaris i les interpretacions els convertien en tractats partidistes, sovint contradictoris.

L'èxit de certes «profecies» estava en el fet que anunciaven una fi del món a dos temps: un imminent paradís ací a la terra, abans de la fi del món. Un paradís sense diferències entre els estaments, sense necessitat de treballar, període de pau i de benestar. Període que duraria mil anys. Es comprèn que en moments de crisi, els estaments més deheretats aspirassin a la vinguda d'aquest mil·lenni tot i que estava anunciat que estaria precedit per grans catàstrofes sota l'imperi del mal o de l'Anticrist. Però també estava anunciat que l'Anticrist seria vençut per un monarca universal, el qual, ajudat pel pastor angèlic —el papa— foragitaria tots els infidels i farien possible l'acompliment profètic del mil·lenni. La peça clau en aquest joc apocalíptic era, per tant, el *monarca universal*. La novetat que presenten els comentaris profètics des del darrer terç del segle XV és la convicció que l'acompliment profètic era imminent, i, per això, els monarques europeus rivalitzaren en ser considerats com l'encarnació de l'esperat monarca universal. D'altra banda, la lluita contra un enemic exterior —l'imperi turc— elevat a la categoria d'Anticrist era també una fórmula eficaç d'aconseguir l'adhesió a la monarquia.

Si considerem la fidelitat a la monarquia com una forma de patriotisme, també podem considerar com a tal els textos profètics dedicats a enaltir-la. És veritat que les profecies anunciaven un monarca universal que, en principi, estaria per damunt de patriotismes particulars, però aquest escull quedava salvat hàbilment gràcies a la identificació d'aquest monarca universal amb un monarca particular. La maniobra li donava així una aurèola messiànica, una credibilitat i una força difícilment superable perquè feia entrar el mateix monarca — el seu territori— en l'escenari apocalíptic dels Darrers Temps. Aquesta sí que era una esperança positiva i capaç de mobilitzar la gent, fins i tot la gent més marginada. El seu llenguatge és peculiar i a vegades pot portar, fàcilment, a una interpretació errònia: les lloances messiàniques dirigides al rei no tenien res a veure amb una suposada «espanyolització»: el rei a qui s'adreçaven era el rei de la Corona catalano-aragonesa, el propi i natural, independentment que ostentés també altres corones. Com tampoc no s'hi poden considerar les lloances a Hispània formulades pels humanistes. Aquest procés, en tot cas, no es consolidarà fins al segle XVIII.

30. Eulàlia DURAN, *La divinització com a estratègia de poder a Catalunya. Segle XV*. Nadala Fundació Carulla (1991), ps. 74-79.

En coneixem els mitjans de difusió. Els escrits considerats «profètics» —en realitat eren al servei del *present més immediat*— eren promoguts normalment per la Cort i els autors eren persones vinculades directament a aquesta, generalment clergues, ja que calia conèixer les fonts bíbliques. A l'edat mitjana molts eren en llatí, però aviat foren traduïts, i després escrits directament en vulgar. Perquè el públic a qui anaven especialment dirigits era, d'una banda, els mateixos reis, i de l'altra, el poble menut que no comprenia el llatí. La difusió popular es feia fonamentalment a través dels sermons, sobretot per part de franciscans, i per mitjà de la lectura en veu alta a les places i els carrers davant de grups de persones que escoltaven. Un fet a destacar és l'alt percentatge de conversos moros i jueus entre els autors d'aquest tipus d'escrits. Moros i jueus valencians per ser més precisos.

La problemàtica particular d'aquestes dues minories ètniques ho explica. Els jueus, perseguïts sobretot des dels pogroms de 1391, havien perdut la seva força. Forçats a convertir-se en diferents fornades, cercaren en la monarquia la protecció que necessitaven per fer cara a la persecució inquisitorial. Els moros —en un nombre important al regne de València— mantingueren més temps la llibertat religiosa, però al darrer terç del segle XV la seva situació perillava cada vegada més: l'exemple dels jueus conversos no era esperançador i la croada contra Granada no millorava la situació. No és estrany, per tant, que aquestes minories converses expressessin, amb un entusiasme extremat i gairebé delirant, la seva *fidelitat* a la monarquia, l'única que els podia protegir contra la societat cristiana i les seves institucions.

Hi hagué moments de particular activitat «profètica». Un d'ells entorn de la figura de Ferran el Catòlic. Aquest tenia l'avantatge sobre el seu pare Joan II de Catalunya-Aragó, protagonista de la guerra, de ser encara pur, tot i que el seu possible accés al tron li venia de la mort suspecta del seu germanastre el príncep Carles de Viana el 1461. Però la sort l'havia afavorit —o la fortuna com diria el seu gran admirador Maquiavel. Rei de Sicília, rei de Castella i, des del 1479 rei de Catalunya-Aragó. Un gran poder a les seves mans. El seu projecte polític hi ajudà: convertir en realitat el gloriós somni humanístic d'Hispania: reincorporació dels comtats de Rosselló i de Cerdanya empenyorats pel seu pare al rei de França; unió de les dues corones principals de la Península Ibèrica, aliances matrimonials amb Portugal per integrar-lo a la monarquia, conquesta, finalment, del regne musulmà de Granada: «un sol imperi (en el sentit de domini), una sola fe», la catòlica.³¹

Des d'un començament, Ferran aconseguí una aurèola messiànica, gràcies a una veritable orquestració profètica: en la seva persona es donaven tots els atributs —imatge, edat, poder, lluita contra infidels, defensa de la puresa de la fe (amb el nou tribunal de la Inquisició)— de l'esperat monarca universal. Granada esdevenia la Jerusalem hispànica que calia conquerir, un símbol que enfortia la figura del seu conqueridor i de la reina, per això enterrats a la seva catedral.

Dos textos valencians foren bàsics: un *De la venguda de l'Anticrist* d'un tal

31. En teoria, és clar: perquè Portugal anava encara al seu aire, Navarra no s'incorporà a la corona de Castella fins el 1512, i si bé és cert que deixà d'existir una sobirania musulmana, la major part de la població musulmana resident als territoris cristians continuava fidel a la seva religió. El programa era, per tant, no una realitat sinó una utopia.

Joan Alemany, que fou editat a València pels anys 1480 i de nou el 1521 en plena Germania. Text que entroncava amb la tradició profètica catalana (ja que és bàsicament un comentari de la profecia «Ai del món d'aquí a cent anys» difosa per Arnau de Vilanova) i vinculava a un monarca català la monarquia universal. Tingué un gran ressò: a més de les dues edicions, existeixen diversos manuscrits i versions al castellà i a l'italià. És a dir que penetrà en la Corona de Castella i s'hi difongué, sobretot en l'àmbit andalús. En l'edició de 1521 el text va seguit d'una refutació de l'Alcorà, fet que prova el lligam estret que existia entre els textos profètics i la problemàtica musulmana. L'altre text, en castellà, i dirigit a la reina Isabel, té per títol *Espejo del mundo* i l'autor fou un morisc del regne de Granada establert a la ciutat de València anomenat Alonso de Jaén. Restà inèdit i, per tant, la seva difusió no es pot comparar amb el text d'Alemany, però és un tractat extens i contundent que pretén demostrar a la reina que el monarca universal —el Vespertilio, l'Encobert, entre les designacions més exteses en el moment— és Ferran el Catòlic. I és una bona prova de la participació dels moriscs en els comentaris profètics dedicats a la monarquia hispànica en competència amb la monarquia francesa i amb l'emperador germànic. No foren els únics textos profètics: els manuscrits conserven nombrosos poemes i curts textos en prosa, pròlegs del mateix to i alguns d'aquests deguts a personalitats conegudes com el valencià Jeroni Torroella, metge àulic d'origen jueu convers.³²

L'herència profètica passà després a Carles V, que tenia l'avantatge de cristallitzar en la seva persona els corrents profètics germànics, catalans i castellans. El recel vers un monarca estranger quedava salvat si era vist com a monarca universal i la seva lluita contra els turcs a la Mediterrània —que encarnaven l'Anticrist per antonomàsia— bé podia servir, a part d'interessos polítics i econòmics, per a donar una imatge messiànica destinada a acabar amb el regne de l'Anticrist i iniciar així el mil·lenni esperat. També València es troba en primer lloc, dins la Corona d'Aragó, en les lloances a l'emperador, per fer-se perdonar la insurrecció. I als profetes s'hi afegiren, sobretot, els poetes amb els seus llargs penegírics a favor de l'emperador: imatge messiànica i imatge d'heroi clàssic s'ajuntaven així al seu servei.³³

Felip II es beneficià també dels corrents profètics, sobretot arran de la victòria del seu germanastre Joan d'Àustria a Lepant contra els turcs. El prevere mataroní Joan Pujol li dedicà un poema èpic per aquest fet, en català, identificant el rei, junt amb Joan d'Àustria (com abans Ferran el Catòlic feia tàndem amb la reina Isabel), amb el monarca universal que vencia definitivament l'imperi turc, és a dir, l'imperi de l'Anticrist.³⁴ El mil·lenni era ja a tocar.

32. Eulàlia DURAN, *La cort reial com a centre de propaganda monàrquica: la participació morisca en l'exaltació messiànica dels Reis Catòlics*, «Pedralbes», 13-II (Barcelona 1993), ps. 505-515. També Eulàlia DURAN/ Joan REQUESENS, *Profecia i poder en el Renaixement. Textos profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic* (en premsa).

33. *La Carolea* de Jeroni SEMPERE (1560), el *Carlo famoso* de Luís ZAPATA publicat a València el 1566.

34. Eulàlia DURAN, *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns*. Discurs d'ingrés a la RABLLB (Barcelona 1987); *La historiografia catalana en el pas del renaixement al Barroc: el poema èpic sobre Lepant de Joan Pujol (1573)*, dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, «Atti del V Convegno dell' Associazione Italiana di Studi Catalani» (Pàdua 1994), ps. 271-280.

Posteriorment, l'Anticrist canviaria d'imatge, una vegada els turcs deixaren de ser el perill primordial i foren substituïts pels protestants que posaven en perill la fe catòlica. S'inicia amb aquest canvi una nova època profètica i el centre principal es traslladarà vers l'Europa del nord, l'Europa protestant i en la qual l'Anticrist adquireix de nou protagonisme sobre el monarca universal i es perd la convicció de la imminència de la seva vinguda.³⁵

Dit això, l'ambigüitat pròpia d'aquesta mena de textos i l'èmfasi que posaven en el mil·lenni —que havia d'implantar una societat igualitària— podien ser utilitzats «patriòticament» contra la monarquia. El cas de la Guerra de les Germanies és exemplar en aquest sentit. El poble revolucionat (menestrals i pagesos) —i ja sabem que el poble valencià estava especialment sensibilitzat per les prèdiques profètiques—, en el seu desig de precipitar la vinguda del mil·lenni, i sota el temor d'una imminent derrota per l'exèrcit realista, arribà a crear una contra-figura messiànica del rei, un monarca també universal conegut amb el nom hispànic de rei Encobert, un obscur personatge d'origen castellà que es considerava de sang reial i que es manifestà a Xàtiva els darrers temps de la guerra, i fou cregut i reverenciat com si fos el propi Messies. És l'únic cas conegut d'aparició en l'escena real d'un monarca universal o Encobert revolucionari.³⁶

En conclusió, crec que podem considerar que la terminologia patriòtica habitual ens introdueix a la lenta formulació, al llarg del segle XVI, d'un patriotisme lligat estretament a les institucions i privilegis propis i també fonamentalment monàrquic. Però també cal tenir en compte la formulació patriòtica tendent a construir un teixit d'imatges i de símbols autòctons, de recuperar i difondre els propis clàssics, de prestigiar teòricament la pròpia llengua, és a dir, de formular coherentment el propis senyals d'identitat. Les doctrines mil·lenaristes i apocalíptiques en general proporcionaren, a més, un important suport ideològic, a favor o en contra de la monarquia. El regne de València, per l'heterogeneïtat de la seva població, tingué en aquest procés un paper primordial.

35. Cal destacar, entre els tractats d'escriptors catalans, per exemple, la voluminosa obra del dominicà xatívi Tomàs MALUENDA, *De Antichristo* (Roma 1604) (València 1611) (Lió 1647), on parla dels qui identificaven l'Anticrist amb Luter (llibre I, cap. XXVI). També el tractat *De Antichristo* (Barcelona 1611), d'Onofre MANESCAL. Vegeu R. ALBA, *Del Anticristo* (Madrid 1982). Cal tenir en compte que, per als protestants, l'Anticrist era el papa de Roma.

36. Eulàlia DURAN, *Entorn de la figura de l'Encobert*, «Miscel·lània Aramon i Serra», III (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983), ps. 147-167; *Aspectes ideològics de les Germanies*, «Pedralbes», 22 (1982), ps. 53-67; *Cròniques de les Germanies* (València, Ed. Tres i Quatre, 1984); *Profecia i revolta social al regne de València a l'inici del segle XVI*, comunicació al IV Congreso Internazionale di Studi Gioachimitti, San Giovanni in Fiore (setembre de 1994) (en premsa).